

Вашкевич В. М.

Феномен історичної свідомості: соціально-філософський аналіз

Історична свідомість розглядається як самостійний феномен. Акцентується увагу на функціональних особливостях кожного елементу історичної свідомості. Соціально-філософський аналіз постає як об'єднаний підхід до вивчення свідомості.

Дослідження розвитку людини, її духовного світу в перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, — одна із актуальних проблем, що постала перед вітчизняним суспільствознавством. Процес розбудови української державності ставить завдання всебічної підготовки та виховання людини і громадянина. Поза історичної свідомості не може бути а ні національної, а ні патріотичної, а ні громадянської свідомості.

Дослідженню історичної свідомості присвячено десятки і сотні наукових праць таких відомих вчених — істориків, філософів, культурологів, соціологів як Й. Гердер і Є. Гібон, Л. Ранке і Т. Карлейль, О. Шпенглер і П. Сорокін, М. Вебер і М. Блок, Б. Кроче і Б. Рассел, К. Поппер і Р. Колінгвуд, М. Корнфорт і К. Ясперс.

Ряд цікавих сюжетів з цієї проблематики зустрічаються в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Довгий час саме їх розуміння суті і змісту історичної свідомості, як суспільної свідомості взагалі, було домінуючим у радянській філософській літературі. В загальних характеристиках багато в чому цей підхід працює і понині. Одночасно, враховуючи сучасні наукові розвідки в галузі філософії та інших суспільних наук, в літературі все більш широко утверджується підхід, де розгляд історичної свідомості не лише як відображення історичного буття, а як більш-менш самостійного феномену, який з одного боку, відтворює (презентує) історичну дійсність, з другого — є її спонукаючим чинником, що існує, як писав І. Кант, апріорним по відношенню до дійсності чином.

Саме в такому ключі розглядали історичну свідомість класики української історичної науки М. Аркас, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Дорошенко, М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко та інші.

Незважаючи на досить значну кількість різнопланової літератури, проблему дослідження процесу формування історичної свідомості аж ніяк не можна вважати вичерпною.

Поняття «історичної свідомості» конституювалось у нашій науці не так давно. Достатньо підкреслити, що декілька десятків років тому, філософи, соціологи, історики, коли звертались до проблеми рівнів, форм і типів свідомості, здебільшого навіть не згадували про історичну свідомість. А коли й згадували, то інтерпретувалась вона швидше як об'єм, структура і зміст знань у їх історичному розвитку. Практично не розвивався підхід, згідно якого історична свідомість виступала б усією багатоманітністю форм, що склались або створювались наукою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, точніше, в яких суспільство репродукує свій рух у часі. Але навіть якщо і траплялось це поняття «усвідомлює», як правило уточнювалось поняттям «відтворює». Зміщений, здавалось би невеликий акцент, але він дуже суттєвий. Відтворення без усвідомлення, у цьому випадку «заходило» історичну свідомість у сферу історичного пізнання, що значно звужувало розуміння її сутності.

Разом з тим об'єктивність вимагає підкреслити наявність низки робіт, які глибоко аналізують окреслену нами проблему. Так, питання історії з точки зору методології соціального пізнання ґрунтовно досліджувались В. Келле і М. Ковальзоном. Структура і зміст історичного пізнання, особливості історичного пояснення і передбачення з позицій теорії пізнання висвітлені у роботі А. Ракітова. Історичну свідомість як пам'ять народу розглядають В. Андрущенко та М. Михальченко. Історична свідомість, історична думка теоретично і переважно в контексті становлення культури народів від античності до епохи Просвітництва були проаналізовані М. Бергом. Серйозну аргументацію вичленення як форми суспільної свідомості, окремі характеристики історичної свідомості даються в роботах А. Гулиги, Н. Єрофєєва, Є. Жукова, Г. Журавльова, В. Меркушіна, І. Фомичьова, В. Єгорова та ін.

На основі існуючих досліджень єдине що можна констатувати однозначно, що історична свідомість є складовою суспільної свідомості і як така несе в собі всі характерні особливості останньої.

Як відомо, суспільна свідомість — це не тільки складне, але й цілісне духовне явище. Воно не є простою сумою або сукупністю свідомостей індивідуальних, групових чи класових. Воно складається із них. Але суспільна свідомість діалогічна, плюралістична за своїм характером. Це спів знання, накопичене спільно, вироблене в ході «діалогу». І вона, незважаючи на всю свою внутрішню багатоманітність, цілісна для суспільства на даному історичному етапі. Це перше, що важливо враховувати стосовно нашого предмету дослідження.

По-друге, у структурному вимірі суспільна свідомість складається з таких елементів як індивідуальна (суспільна) свідомість і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія та ідеологія. Виділення цих елементів має умовний характер, що припустимо лише на рівні теоретичного аналізу цього складного феномену. При цьому емпіричний та теоретичний рівні суспільної свідомості розглядаються переважно в гносеологічному контексті, суспільна психологія та ідеологія — в соціальному (соціологічному) плані. Соціально-філософський аналіз об'єднує ці підходи, акцентуючи увагу на функціональних особливостях кожного елементу свідомості. У цьому зв'язку він постає як об'єднаний підхід до вивчення свідомості.

Аналіз суспільної свідомості наштовхує нас на побудову складного ланцюга взаємовідношень «історичне мислення — історичне пізнання — історична свідомість», розуміння якого, на наш погляд, спроможне вивести на сутнісні характеристики феномену історичної свідомості і визначити її місце і роль в системі суспільної свідомості. Перш за все, що ми розуміємо під «історичним мисленням»? Будь-який вид мислення, як відомо, є продуктом розвитку знань, уявлень, понять, суджень та умовиводів. Останні накопичуються і поглиблюються зусиллями багатьох поколінь. Тому про зріле історичне мислення слід говорити з позицій цілого комплексу наук про життя людини і суспільства. Мислення будь-якої людини, будь-якої спільноти людей опосередковане розвитком мислення всього людства. Отже, про розвинуте історичне мислення слід судити за здібностями суб'єкта пізнання, що розглядає реальну дійсність у всіх трьох часових вимірах: минуле — теперішнє — майбутнє. Але цього мало. Розглядати, необхідно, оперуючи найновішими досягненнями різноманітних наук, виявляючи тим самим якісно більш високу, нову сутність зв'язків і взаємовідношень багатоманітних процесів та явищ. Процесів і явищ, що привели суспільство до нинішнього етапу, взаємодіють сьогодні і мають цілком конкретні і визначені тенденції у своїй еволюції.

Особливістю історичного мислення є те, що воно перероблює старі ідеї і уявлення і продукує нові. Їх постановка виникає не абстрактно, а в ході реалізації практичних завдань суспільного розвитку і осмислення тих теоретичних проблем, які при цьому виникають. Окрім цього, мислення не тільки формує уявлення про навколишній світ і процеси, що цікавлять людину (спільність, групу людей) але й виявляє у них істотні зв'язки і закономірності. Воно на основі накопичених знань виконує й іншу роботу — прогнозує подальший розвиток, намагається уявити майбутнє. «Щоб зрозуміти історію людства з одного боку, і історію тих суспільних відносин, через які воно пройшло у своєму розвитку — з іншого, потрібно піднятися над точкою зору взаємодії, потрібно відкрити, якщо це можливо, той фактор, який визначає собою і розвиток суспільного середовища і розвиток думок» [3,521]. У цьому «піднятися», вміти відкрити визначальний фактор, про який говорить Г. Плеханов, як раз виражається зрілість історичного мислення.

Що стосується другої ланки означеного ланцюга — історичного пізнання, то воно є основою соціального самопізнання. В суспільстві історичне пізнання відіграє ту ж роль, яку в житті і діяльності індивіда відіграє пам'ять. Дякуючи пам'яті людина у змозі берегти і передавати інформацію про все побачене і почуте. Відсутність або втрата пам'яті ведуть до неспроможності здійснення людиною соціально та індивідуально значущої діяльності. Соціальна потреба, задоволенню якої служить історичне пізнання — це створення необхідних умов для культурного соціально-етнічного самовизначення народу, для усвідомлення ним себе як особливої етнічної спільноти, як особливої цілісності. Але на відміну від індивідуальної пам'яті історичне пізнання існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначиме знання, що відкрите і зрозуміле усім членам даної спільноти. Воно забезпечує зв'язок поколінь, їх спадкоємність створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співробітництва людей в різноманітних сферах соціальної діяльності. Нарешті, історичне пізнан-

ня обумовлюється потребою у прогнозуванні та передбаченні людьми свого майбутнього. По ходу того як людство розчарувалося в релігійно-міфологічних способах передбачення і переставало вірити оракулам і пророкам, воно все більше намагалось віднайти об'єктивні основи для задоволення цієї важливої соціальної потреби. У процесі накопичення історичних знань і винайдення схожості і повторюваності історичних подій і ситуацій люди почали розглядати історичне пізнання як єдину основу для передбачення майбутнього. З тих пір питання про природу, сферу дії і логічну сутність законів історичного розвитку стає одним із центральних проблем історичного пізнання. І навіть тоді, коли люди ігнорують історичні закономірності і знання, вони відчувають вплив історії. В. Ключевський, не погоджуючись з думкою Г. Гегеля, що історія нікого нічому не навчила, справедливо зауважує: «Хто діє повз неї і всупереч їй, той завжди в кінці жалкує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не тому, як жити за нею, а як вчитися у неї, вона поки що тільки висікає своїх недалеких або лінивих учнів, як шунок карає жадібних або безпечних гастрономів, не повідомляючи їм правил здорового харчування, а тільки дає їм відчувати помилки їх у фізіології і захопленні апетитом. Історія — це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і своє благополуччя приписують самим собі, коли їм стає погано вони починають відчувати її необхідність і цінувати її благодіяння» [9, 132].

Увага будь-якої людини (професійного дослідника, політика, читача, й просто людини, яка «випадково» звернулася до історії в силу певних обставин) до минулого, завжди виходить на проблеми унікальності історії, її неповторності і закономірностей історичного процесу. Але зацікавленість людини історичним пізнанням з необхідністю створює таку ситуацію: будь-яке прагнення, будь-які зусилля щодо об'єктивного пізнання історичного процесу пов'язані завжди із суб'єктивністю історичного погляду того, хто це робить. Насправді, історія пізнається для того, щоб краще зрозуміти місце суспільства і людини в самій системі — минуле, теперішнє, майбутнє; переконатися або піддати сумніву відповідності розвитку конкретного плину логіці історії, прогресивному сходженню людства в економіці, соціально-політичному, культурному житті, виправдати або засудити конкретну соціальну систему; закріпити або змінити на краще суспільний порядок тощо. Є звичайно, і прагнення до «чистого» історичного знання. Але визначення «чисте» все-таки візьмемо у лапки. Тому що і «чисте» знання завжди має свою мету: переконатися у чомусь, задовольнити свої культурно-пізнавальні патріотичні, національні, будь-які групові почуття та інтереси. Тому питання достовірності в історичному пізнанні є особливо важливим. Відомо, що сучасна наука має у своєму арсеналі цілий ряд теорій, що дають більш-менш адекватне уявлення про способи побудови і перевірки істинних знань. Особливо це стосується математики і наук про природу. Дослідження ж історичної істини ускладнюється принаймні трьома об'єктивними обставинами: неповнотою інформації про минуле; неможливістю експериментально-практичної взаємодії з минулим; тісним зв'язком історичного знання з ідеологією.

Історичне пізнання генетично пов'язане з історичною свідомістю, але не співпадає з нею повністю. Вони по-різному задовольняють потреби формування соціального самопізнання. Історична свідомість задовольняє в суспільстві таку потребу як соціальне виховання. Вона

пов'язана з інтересами соціальних груп у процесі їх політичної діяльності. Що стосується історичного пізнання, то воно за словами Л. Ракітова як прожектор «вихвачує одні ситуації і залишає у п'їтьми інші» [9, 10], у цій своїй якості воно не може розглядатися через лінзу того, які потреби виникають у соціальних груп і соціальних спільнот.

Історична свідомість як частина, елемент суспільної свідомості включає в себе перш за все знання історії, а також узагальнення історичного досвіду, уроки історії, ставлення до подій історичного процесу, оцінку фактів, переконання. У той же час змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модули історичного часу — минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, воно й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші щаблі розвитку суспільства.

Історична свідомість, яка є важливим засобом наукового розуміння соціальних процесів в історичній перспективі, детермінує прогнозування майбутнього. Але це лише у тому випадку, коли історична свідомість адекватно відображає закономірності історичного розвитку, що можливо лише на основі правди історії. Будь-яка однобічна, суб'єктивна, викривлена інтерпретація фактів, подій, напівправа і замовчування «неприємних» явищ перекручують минуле, а звідси, і майбутнє.

Вже перший погляд на історичну свідомість дає можливість сказати, що предметом, на якому вона виникає, є історична реальність — історичний процес, явища події, традиції. Історична свідомість є освоєнням історичності людського буття, його усвідомленням.

Таким чином, повсякденність сама може бути стверджена й витлумачена як досить стала структура людського буття. Понад те, вона сама може складати предмет історичного інтересу. Отже, відмінність між повсякденністю та історичністю не така вже й принципова, як то гадав М. Хайдеггер. Хоча звичайно вона є. Те що відбулося, є неоднорідним за своїм смыслом. Воно розпадається на те, чого вже нема в наявності (Хайдеггер) і минуле. Й перше не є повністю колишньою повсякденністю, а друге не є чітко зафіксованою у вигляді історії історичністю.

Буття людини у часі зовсім не становить собою деякий ланцюг подій. Це — події в їх смислому поєднанні, приналежні буттю разом з їх взаємозв'язком. Уся складність полягає у тому, що саме являє собою цей поєднуючий події зв'язок. На думку одних, це дух, інших — природна або історична закономірність. Можливі й інші варіанти. Йдучи за логікою Хайдеггера, котрий, на нашу думку, найглибше дослідив феномен історичності, можна припустити, що цим поєднуючим щодо різних подій началом виступає здійснення. Саме воно (здійснення буття) спрацьовує як «сепаратор», розділяючи в події те, що увійде до змісту історії, а що стане здобутком минулості. Власне, те, що відповідає смыслу наявної ситуації, в передумовах здійснення цього смыслу і в перспективах переростання його в новий смыс, і є моментом історичності. Й тут немає неперехідної межі між історичністю та повсякденністю. Зі зміною ситуації повсякдення може стати історичним, а історичне — повсякденним. Наприклад, те що було повсякденням за життя К. Маркса, Г. Шевченка або В. Стуса, стало згодом предметом історичного інтересу, предметом тлумачень і перетлумачень. А істо-

ричні за своїм значенням рішення урядів і парламентів сприймаються вже як повсякденність політичного життя.

Але найяскравішим утіленням історичності людського буття є звичайно не самі по собі події, а їх ущільнення, їх смислова рівнодіюча. Це можна назвати історичним смисловим шаром буття, який виступає щодо людей певною загальною вимогою, визначає їх спосіб мислення й поведінки (закони історії, розвиток світового духу, історична доля тощо). Звертання до цього смислового шару пробуджує громадські та національні почуття, формує певні духовні структури, ладні зробити нас здатними до історичної відповідальності. Але надмірна «зажуреність» в цей шар може призводити й до небажаних наслідків. «Історія, — зазначав Ф. Ніцше, — оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою наукою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури. Позаяк через надмір історії життя руйнується й вироджується, а слідом за ним вироджується й сама історія» [10, 168]. Але поруч з цим, Ф. Ніцше підкреслює і необхідність історії для життя, справедливо наголошуючи при цьому на необхідності осмисленого і урівноваженого ставлення до неї. У цьому є великий сенс. Адже звернення до історії ніколи не буває «суцільним», а завжди є конкретним. «Історії належить той, хто живе потрійно, — пише Ф. Ніцше, — як істоті діяльній і такій, що прагне, як істоті, що зберігає і шанує, і як істоті, що страждає й потребує звільнення. Цій потрійності ставлення відповідає потрійність родів історії. Відтак можна розрізнити монументальний, антикварний та критичний роди історії» [10, 168]. Монументальне ставлення до історії означає пошук у минулому «вершинних» подій та історичних постатей великого масштабу, які могли б правити за зразок і стимул до справді історичних звершень. Антикварне ставлення до історії обмежується інтересом до всього історично конкретного, але локального і незначного за своїм масштабом — до звичаїв, обрядів, пісень, предметів побуту, історичних пам'яток тощо. Причому все що є предметом антикварного інтересу до історії, є цілком рівноправним у смислового відношенні. Нарешті критичне ставлення до історії полягає у перегляді оцінок історичних подій, у знеціненні визнаних раніше історичних діячів тощо.

Наш колишній і сучасний досвід спілкування з історією, її смисловим шаром, показує слушність висновків Ф. Ніцше. Якщо проаналізувати, що писалося і говорилося у нас хоча б в останні п'ять-сім років, то неважко встановити наявність усіх трьох підходів до історії. Це правда, всі вони, особливо «монументальний» та «критичний» спрямовані на різні історичні періоди: одні цілковито героїзуються, інші тлумачаться як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складаються умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схиблень і манівців.

В межах історичної свідомості виникають і розвиваються пізнання історичних процесів, власне наука історія, її когнітивні завдання, способи і прийоми, вся логіка історичного дослідження. У контексті наявних форм суспільної свідомості саме історична свідомість дозволяє досягнути «всю рясногранність форм, що склалися стихійно або утво-

рені наукою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, достотно, свій рух у часі» [14,191]. З огляду на це історичній свідомості, так само, як і духовній сфері життя суспільства загалом, притаманні динамізм, постійна змінність, самоорганізація в поступі історичного процесу. Тому структуризація історичної свідомості продовжується дотепер. Переважна більшість дослідників підкреслює, що цей феномен охоплює історичні знання, розуміння й ставлення людей до історичного минулого [11,52 – 53; 12,21]. Історична свідомість є узагальненням уявленням про людину і суспільство в їх загальній еволюції і на конкретних історичних етапах. Вона відтворює стан історичних знань соціуму, які містять відомості про власне походження, головні події, життя та діяльність видатних людей і є неодмінними духовними цінностями тієї або тієї спільноти.

Відтак у духовному світі сучасної людини історична свідомість виявляється сукупністю ідей, поглядів, відчуттів, уявлень, волінь, настроїв тощо, які відображають їхнє сприйняття й оцінку минулого в усьому його розмаїтті. «Історична свідомість немов би «розлита», охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе не тільки систематизовану інформацію, в основному через систему освіти, але й невпорядковану (через засоби масової інформації, художню літературу), орієнтація на яку визначається особливими інтересами особистості. Чималу роль у функціонуванні історичної свідомості відіграє випадкова інформація, часто опосередкована культурою оточуючих особу людей, сім'ї, а також певною мірою традиції, звичаї, які несуть у собі також доцільні уявлення про життя народу, країни, держави» [11,52 – 53; 12,21].

Отже, в надзвичайно складній структурі духовного світу сучасної людини, до якого належить й історична свідомість, остання виявляється не менш складною та розмаїтою. Але незважаючи на це, К. Ясперсу вдалося досить ґрунтовно описати сучасну історичну свідомість. На його погляд, основними рисами цього унікального феномену в наш час є:

- критичне дослідження історії;
- всебічність і точність дослідницьких методів;
- осягнення нескінченного сплетіння каузальних факторів;
- розуміння історії як незавершеного процесу, що розвивається, складовою частиною якого є сьогодення;
- прагнення до перегляду всіх цілісних картин історії, які нині є у розпорядженні людства, для створення всеохоплюючої історичної картини світу;
- подолання суто естетичного ставлення до історії;
- орієнтація на єдність людства, яка є тепер більш глибокою і конкретною, ніж дотепер;
- розуміння нерозривності історії та сучасності [16,271 – 276].

З огляду на це для більш чіткого розуміння місця й ролі в структурі духовного світу сучасної людини власне історичної свідомості, в ній також необхідно виокремити різні сегменти, рівні, форми, функції тощо. Водночас структуризацію історичної свідомості слід здійснюючи враховуючи її тісний взаємозв'язок з формами суспільної свідомості. З огляду на це в структурі духовного світу сучасної людини історична свідомість повинна розглядатися в двох основних аспектах — загальному та одиничному. Інакше кажучи, вона має бути узалежнена не тільки з основними компонентами духовного життя суспільства, таки-

ми, як духовною діяльністю, духовним виробництвом, духовними відносинами, духовним спілкуванням, духовним цінностями тощо. Не менш важливим є розкриття взаємодії історичної свідомості з елементами духовного світу особистості, насамперед з її відчуттями, емоціями, волею, розумом, переконаннями, пам'яттю та ін.

Щодо структуризації історичної свідомості, то історичний ракурс проблеми дозволяє виділити в ній два основних сегменти — історичних знань та історичного пізнання. Структуру історичних знань репрезентують насамперед уявлення та погляди людей на своє минуле, на події, які вже відбулися, а також на пізнавальну діяльність, наслідком якої виявилися отримані знання [4, 16–17].

Вже початкові етапи формування історичної свідомості містять пізнавальну діяльність членів суспільства, яка відбувається стихійно і дає синкретичний результат — історичне знання про світ. В цих знаннях оформлюються уявлення про зафіксовані прояви сталості й змінності, повторюваності й циклічності процесів минулого. Тут практично ще не виражена давність минулого, його хронологічність, послідовність і причинний зв'язок, відсутні авторство знань і прагнення до їх достовірності. З точки зору російського філософа О.І. Ракітова, «відсутність чітко сформульованих правил опису подій, критеріїв розрізнення вірогідного і вигаданого, установок на фіксацію послідовності, зв'язку і детермінації подій і ситуацій, що мали місце в минулому, визначає основні риси стихійного етапу в розвитку історичної свідомості» [11, 53]. Такими рисами є: відсутність спеціальних текстів, цілком орієнтованих на опис або обговорення послідовності подій минулого; більш-менш чітка фіксація в межах окремого епізоду такої послідовності подій минулого; відсутність чіткої хронології; нечітке розуміння причинової залежності подій; наявність інтересу до минулого на підставі виділення стандартів поведінки, норм моральності, зразків мудрих рішень, достойних наслідування [11, 53–54]. Проте виникнення й оформлення історичного інтересу створює передумови для переходу до «свідомої» фази в розвитку історичної свідомості, тобто до історичного пізнання.

Наукове історичне пізнання як раціонально організований процес не виключає наявності безперервного стихійного процесу відображення минулого в свідомості людей як накопичення досвіду про нещодавнє минуле і вивчення фактів історичної науки про давно минулі події та процеси. Так природним чином розвивається і трансформується під впливом подій теперішнього історична свідомість суспільства, окремих соціальних спільнот і груп. Саме тут набуває чинності блок діяльних зусиль педагогів середньої і вищої школи, які реалізують передачу новому поколінню, широким масам суспільства тих елементів історичного знання, котрі складаються в цілісну картину розуміння світу, що розвивається, в свідомості окремої людини. Однією з функцій цієї підсистеми в історичній свідомості суспільства є передача знань через предметне вивчення розділів історичної науки — всесвітньої історії, історії України та ін. — тобто, через канал вже соціально організований, а не стихійний. Крім того, не менш важливим є накопичення історичної пам'яті народу, його історичної самосвідомості як фундаменту його соціальної активності та самоідентифікації [5, 6].

Щодо рівнів історичної свідомості, то їхнє вираження в структурі духовного світу сучасної людини може відбуватися не тільки традицій-

ним шляхом умовного виокремлення рівнів наукового знання — теоретичного та емпіричного. Традиційно вирізняли три рівні історичної свідомості, що відповідають формуванню образу минулого: 1) позаосвітній (побутовий), пов'язаний з індивідуальним досвідом і соціальним оточенням кожної особи; 2) освітній, зумовлений складанням певної системи поглядів на минуле; 3) науковий, що ґрунтується на теоретичному осмисленні історичного процесу. На кожному рівні історична свідомість базується на визначеному колі історичних знань, притому в реальному житті науково-історичні знання не завжди відіграють вирішальну роль. Чим вищим є рівень історичної свідомості, тим більше в ній історичних знань, що включені в наукову картину світу» [15,51].

Зараз більшість дослідників схиляється до думки, що в структурі історичної свідомості доречніше виділяти два рівні. Перший з них охоплює основний масив історичного знання і відображає реальний процес історії людства. Він репрезентований у формі емпіричних описів та узагальнень і в нашій вітчизняній літературі позначається терміном «історіографія». Другий — теоретичний рівень історичного наукового знання — складає філософію історії [11,130 – 153], яка виконує мета-теоретичну функцію в історичній свідомості. Саме на цьому рівні розкривається природа всього історичного процесу загалом.

Пізнання місця і значення історичної свідомості в структурі духовного світу сучасної людини ускладнюється тим, що предметом аналізу виявляються не якісні характеристики елементів різних сфер соціуму, а лише одна сторона, один аспект, інваріант усіх соціальних феноменів — їх розвиток у часі. Історична свідомість різні зміни під час зміни минулого теперішнім, теперішнього — майбутнім в умовах переходу кожного з них в «своє інше» фіксує на предметному полі інших форм суспільної свідомості. Саме тому, як вважають деякі дослідники, «ні історична наука, ні вся історична свідомість, узяті загалом, власних об'єктів не мають».

Але як би не було важко досліджувати об'єкти історії, структуризація історичної свідомості дозволяє більш виразно досягнути співзалежності її елементів зі структурними компонентами духовного світу сучасної людини. «Ми кажемо: «духовний світ особистості». Однак закономірно постає запитання: що належить до цього світу, за якими критеріями визначається його наявність, а тим більше розвиток? Чи вичерпується культурою мислення, рівнем і якістю знань, розумністю і раціональністю зміст поняття «духовність», а освітою — шлях її набуття? Мабуть, ні. Втім, без усього переліченого духовність не існує» [93, 44]. Отже, як не є, але в структурі духовного світу особистості слід виділяти не тільки зазначені компоненти, але й такі, які проявляються через духовне життя суспільства — духовну діяльність, духовне виробництво, духовні відносини, духовне спілкування, духовні цінності тощо [6;7;13]. Саме на їх основі формується духовна культура суспільства.

У духовному виробництві виникають, розвиваються і відмирають різні духовні відносини. Немає жодних підстав «зводити всю нескінченну різногранність духовних відносин до політичних, правових, світоглядних, моральних відносин, суб'єктами яких звичайно виявляються не індивіди, а більш або менш великі спільності людей» [1,110]. Поряд із зазначеними необхідно виділяти й історичні відносини, які синтезуються й аналізуються історичною свідомістю та фіксуються історичною пам'яттю. Як підкреслює Г. Гадамер, «історична свідомість знає про ішість іншого,

про минуле в його іншості, так само добре, як розуміння "Ти" знає це "Ти" як особистість. В минулому, як в своєму іншому, вона шукає не окремих випадків якої-небудь загальної закономірності, а історично неповторне. Претендуючи, проте, у визнанні цієї неповторності на повне піднесення над своєю власною обумовленістю, історична свідомість стає жертвою діалектичної видимості, оскільки насправді вона прагне стати ніби господарем минулого. Все це зовсім не потребує спекулятивних домагань якої-небудь філософії світової історії як ідеалу довершеного Просвітительства— де може стати свого роду маяком для історичної науки, яка йде шляхом власного досвіду, що й сталося, наприклад, з Дільтеем. В нашому аналізі герменевтичної свідомості ми розкрили діалектичну видимість, яка породжується історичною свідомістю і відповідає діалектичній видимості довершеного в знанні досвіду, оскільки ми показали, що ідеал історичного Просвітительства є чимось нездійсненим. Той, хто, покладаючись на об'єктивність своїх методів і заперечуючи свою власну історичну обумовленість уявляє себе вільним від забобонів, той відчуває на собі могутність цих забобонів, які панують над ним без будь-якого контролю з його боку, на зразок якоїсь прихованої сили. Той, хто не бажає усвідомити пануючі над ним судження, не зможе правильно зрозуміти те, що постає перед ним в світлі цих суджень» [3,137].

Освоєння сучасною людиною історії відбувається в межах цих та інших раціональних форм, притаманних сучасному історичному пізнанню. Водночас треба мати на увазі, що історичні типи мислительної діяльності людства протягом його історичного розвитку змінювалися. Оскільки сприйняття і осмислення минулого й сьогодення залежить від домінуючого в суспільстві типу мислення — міфологічного чи науково-логічного, саме він і визначає, якою бути історичній свідомості. Адже тип мислення загалом визначає історичне мислення зокрема, яке, на думку Р.Дж. Колінгвуда є особливою формою думки, оскільки спрямоване на специфічний об'єкт — на минуле [8,6]. Оскільки історичне мислення в цілому виявляється особливим типом мислення, наявність двох його типів — міфологічного і науково-логічного, — як вважає І.П. Вейнберг, дозволяє припустити існування двох різних за якістю, але рівноцінних, рівночасових, проте не лінійно послідовних типів історичної думки — міфологічної та науково-логічної [2,10]. Звичайно, кожна з них дозволяє по-різному сприймати і осмислювати світ і його історію.

У випадку відсутності історичної свідомості у людини як суб'єкта історичного прогресу ми отримуємо джерело історичної активності, яке не здатне самозмінювати напрямок своїх дій. Таке джерело історичної дії має властивості машини, програму дій якої мають програмувати зовнішні стосовно цієї машини сили. Тільки в тому випадку, якщо свідоме відношення до історії є невід'ємна складова світогляду, політичної волі, соціального існування, тоді може йти мова про людиномірну спрямованість та смислонаповненість історії.

Враховуючи, що соціально-економічні трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній Україні виявляють необхідність ідейного обґрунтування нових форм суспільного життя, оскільки життєздатність останніх залежить від цілеспрямованого їх відтворення у повсякденності окремих громадян, відповідальне ставлення до формування змістовно науково визначеної історичної свідомості українського суспільства має пріоритетне значення.

Література

1. *Анисимов С.Ф.* Духовные ценности: производство и потребление. — М.: Мысль, 1988. — 253 с.
2. *Вейнберг И.П.* Рождение истории. — М., 1993. — 238 с.
3. *Гадамер Г.-Г.* Истина і метод, Основи філософської герменевтики. Кн. 1–2. — К., 2000. — Кн.1. — 310 с.
4. *Дмитриева М.С.* Историческое сознание общества и подготовка учителя истории // Повышение эффективности подготовки учителей истории без отрыва от производства: Сборник докладов и сообщений научно-методической конференции. — Одесса, 1992. — 200 с.
5. *Дмитриева М.С.* Историческое сознание: структура и функции (Методологический аспект) // Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 – 10 грудня 1999 р. — Одеса, 1999. — 270 с.
6. *Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности.* — М., 1981. — 163с.
7. *Келле В.Ж., Ковальзон М.Я.* Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. — М., 1981. — 123 с.
8. *Коллингвуд Р.Д.* Идея истории. Автобиография. — М., 1980. — 247 с.
9. *Коллингвуд Р.Ж.* Идея історії. — К., 1996. — 300 с.
10. *Пижае Ж.* Избранные психологические труды. — М.: Международ. пед. акад., 1994. — 680 с.
11. *Ракитов А.И.* Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — 176 с.
12. *Тощенко В.Ж.* Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. — М., 2000. — № 4. — 127 с.
13. *Улегов А.К.* Духовная жизнь общества. — М., 1980. — 200 с.
14. *Философские проблемы исторической науки.* — М., 1969. — 200 с.
15. *Чумак В.М.* Розвиток історичного мислення у процесі вивчення вітчизняної історії та його вплив на історичну свідомість // Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей: Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції 7 – 10 грудня 1999 р. — Одеса, 1999. — 278 с.
16. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991. — 390 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторического сознания: социально-философский анализ

Историческое сознание рассматривается как самостоятельный феномен. Акцентируется внимание на функциональных особенностях каждого элемента исторического сознания. Социально — философский анализ проявляется как объединительный подход к изучению сознания.

Vashkevich V.N. Phenomenon of historical consciousness: social and philosophic analysis

The historical consciousness is considered as an independent phenomenon. Attention is drawn to functional peculiarities of each of the components of the historical consciousness. The social and philosophical analysis is displayed as a congregative approach to research of the consciousness.